

УДК – 343.98

Книженко С.О., доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент;

Матюшкова Т.П., доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент.

Правові, організаційні і тактичні основи проведення дистанційного досудового розслідування

У статті розглядаються особливості підготовки, проведення та фіксації допиту та пред'явлення впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування.

Розвиток телекомунікаційних технологій позначається на всіх сферах життя, в тому числі й діяльності правоохоронних органів по розслідуванню кримінальних правопорушень. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі КПК України) передбачає можливість дистанційного досудового розслідування. Наголосимо, що закон дозволяє в режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) проведення тільки двох слідчих дій – допиту осіб (у тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб) та впізнання осіб чи предметів [1, с. 123].

Використання технічних засобів під час проведення слідчих дій у своїх роботах досліджували Р. С. Белкін, В. В. Бірюков, Л. Д. Удалова, С. А. Шейфер, С. Н. Чурилов та інші. Відзначимо, що вказані вчені розглядали використання технічні засобів тільки як додаткові засоби фіксації ходу та результатів слідчих дій. Можливості проведення слідчих дій і судового розгляду кримінальної справи в режимі віддаленого доступу за допомогою телекомунікаційних технологій відеоконференцзв'язку у своїх роботах досліджував О. С. Клемент'єв [2]. Окремі аспекти допиту з

використанням систем відеоконференцз'язку під час судового розгляду кримінальних справ були розглянуті С. П. Жовтобрюховим [3, с. 43-44]. Про значення телекомунікаційних технологій при організації та проведенні впізнання зазначав А. Б. Марченко [4, с. 140; 5, с. 79-80].

Водночас, у юридичній літературі питання криміналістичного забезпечення проведення дистанційного досудового розслідування не були предметом дослідження.

Тому визначення організаційних, тактичних особливостей проведення слідчих дій в режимі відеоконференції є актуальними й потребують дослідження.

Вказана обставина зумовила постановку перед криміналістами завдання щодо визначення особливостей тактики допиту та пред'явлення впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування. Тому за мету даної статті обрано визначення особливостей підготовки, проведення та фіксації допиту та пред'явлення впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування.

Відзначимо, що за своєю сутністю допит являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування між особами, що беруть участь у ньому, спрямований на одержання інформації про відомі допитуваному факти, які мають значення для встановлення істини у справі [6, с. 135].

Пред'явлення для впізнання є слідчою (розшуковою) дією, що полягає у регламентованому кримінальними процесуальними нормами процесі ідентифікації об'єкта особою, яка його спостерігала раніше за ідеальними відображеннями (уявними образами, слідами пам'яті). У психологічному плані процес впізнання полягає в узнаванні впізнаючим особи із числа пред'явлених, яку він раніше спостерігав, за певними ознаками [7, с. 114].

Тактика будь-якої слідчої дії передбачає три етапи: підготовку, проведення, фіксацію [8; 9; 10, с. 4-21].

Аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства України дозволяє стверджувати, що допит у режимі відеоконференції в ході досудового розслідування проводиться за правилами судового допиту. Водночас, як правильно зазначалося у криміналістичній літературі, тактика допиту в суді має свої особливості, а саме: 1) розширене коло учасників судового допиту; 2) ускладнений інформаційний обмін між учасниками допиту; 3) особлива роль судді, як регулятора інформаційного обміну; 4) повторюваність повідомлюваних показань; 5) змагальний характер судового допиту; 6) складність рефлексивного управління учасниками судового допиту; 7) допит проводиться гласно, відкрито; 8) допит проводить не одна особа, а ряд учасників процесу; 9) особи, що проводять допит, як правило, попередньо ознайомились з показаннями, які були дані під час досудового розслідування [11, с. 93].

Разом з тим, аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України дозволяє дійти висновку, що тактика допиту в режимі відеоконференції під час досудового розслідування дещо відрізняється й від тактики проведення допиту під час судового розгляду. А саме:

- регулятором інформаційного обміну є слідчий суддя;
- повторюваність повідомлюваних показань може бути відсутня (законодавець дозволяє провести первинний допит у режимі відеоконференції під час досудового розслідування);
- недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування згідно статті 222 КПК України. Допит в режимі відеоконференції під час досудового розслідування не може бути проведений в умовах гласності та відкритості.

У криміналістичній літературі зазначається, що підготовка до допиту під час досудового розслідування включає в себе: вивчення матеріалів кримінального провадження; вивчення за необхідністю спеціальних знань; вивчення даних про особистість допитуваного; вибір місця та часу

проведення допиту, підбір технічних засобів, складання плану допиту [3, с. 39–53].

Підготовка до пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції полягає у вивченні матеріалів кримінального провадження, допиті впізнаючого, підборі об'єктів, залученні спеціаліста-криміналіста, виборі місця та часу проведення, підборі технічних засобів та складанні плану.

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства, криміналістичної літератури дозволяє визначити такі особливості підготовки до допиту та пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування:

1. *Встановлення випадків, за яких можливе проведення допиту та пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції та прийняття рішення про його проведення.* Під час досудового розслідування слідчий може встановити випадки, що дозволяють провести допит особи чи пред'явлення для впізнання осіб та предметів у режимі відеоконференції. Згідно частини 1 статті 232 КПК України такими випадками є:

- неможливість безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або із інших поважних причин;
- необхідності забезпечення безпеки осіб;
- проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;
- необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;
- наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми [1, с. 123].

Варто зазначити, що на практиці є різні тлумачення норм статей 225 та 232 КПК України щодо того хто приймає рішення про проведення допиту в режимі відеоконференції, хто його проводить – слідчий, прокурор чи слідчий суддя. Аналіз норм зазначених статей дозволяє стверджувати, що рішення

про проведення допиту в режимі відеоконференції приймає слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження чи інших учасників кримінального провадження або з власної ініціативи. Слідчий суддя після розгляду такого клопотання виносить вмотивовану ухвалу про проведення допиту в режимі відеоконференції (ч. 2 ст. 110 КПК України). Зазначимо, що слідчий суддя може прийняти рішення про проведення допиту в режимі відеоконференції й з власної ініціативи під час розгляду клопотання сторони кримінального провадження про проведення допиту свідка чи потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні (ч. 2 ст. 232, ч. 1 ст. 225 КПК України).

Слідчий (прокурор) при складанні клопотання про проведення допиту в режимі відеоконференції під час досудового розслідування повинен вказати:

- кроткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким воно подається;
- правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
- обставини, якими обґрунтовуються доводи клопотання;
- особу, яку необхідно допитати, та її процесуальний статус;
- визначити питання, які підлягають встановленню під час допиту особи.

До клопотання повинні бути додані копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання (довідка лікаря про тяжку хворобу, відомості, що вказують на небезпеку для життя чи здоров'я свідка чи потерпілого, тощо).

Рішення про проведення пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції при здійсненні дистанційного досудового розслідування приймається слідчим або прокурором і, як правило, не потребує винесення окремого письмового рішення. Виключенням є ситуації пред'явлення для впізнання, коли особу, яка впізнає чи яку впізнають, знаходиться на території іншої держави або в іншому місті, області України. При перебуванні

впізнаючого чи впізнаваного поза територією юрисдикції органу досудового розслідування, в якому він розташований, прокурор, слідчий, за погодженням з прокурором, мають надіслати до уповноваженого (центрального) органу України запит про міжнародну правову допомогу в порядку ст. ст. 551-553 КПК України. При перебуванні впізнаючого чи впізнаваного поза територією міста, в якому розташований орган досудового розслідування, слідчий, прокурор, мають направити у відповідний територіальний орган досудового розслідування доручення в порядку ст. 40 КПК України. Зазначені заходи спрямовані на забезпечення явки відповідних осіб до місця проведення пред'явлення для впізнання осіб, предметів.

2. *Визначення кола осіб.* Аналіз статей 225, 232 КПК України дозволяє дійти висновку, що допитати в режимі відеоконференції під час досудового розслідування можна свідка, потерпілого, а також провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (із числа свідків, потерпілих). Пред'явити особу чи предмет для впізнання слідчий, прокурор можуть не тільки свідку і потерпілому, а й підозрюваному, який перебуває дистанційно, за умови, що він проти цього не заперечує. Також визначення кола осіб передбачає вирішення питання про необхідну кількість спеціалістів, яких слід залучити до проведення слідчої (розшукової) дії. Так, згідно ч. 8 ст. 228 КПК України при пред'явленні особи для впізнання можуть бути залучені спеціалісти для фіксування впізнання технічними засобами, психологи, педагоги та інші спеціалісти.

3. *Підбір технічних засобів і технологій.* Чинний КПК України покладає обов'язок на особу, яка буде проводити допит чи пред'явлення особи або предмета для впізнання в режимі відеоконференції, використовувати такі технічні засоби і технології, які б забезпечували належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку [1, с. 124, 176-177].

Беззаперечно, проведення конференції буде забезпечуватися за допомогою комп'ютерної техніки, комп'ютерних технологій та мережі

Інтернет. Наприклад, сучасний нетбук з вбудованою вебкамерою та можливістю відеозапису може бути використаний для проведення вказаних слідчих (розшукових) дій тільки за умови сучасного технічного оснащення. У зв'язку з цим виникає та потребує розв'язання кілька питань:

- щодо якості обладнання, яке використовується для аудіо- чи відеозапису ходу слідчих (розшукових) дій. В сучасній слідчій та судовій практиці використовується різноманітна цифрова техніка. Зауважимо, що при проведенні дистанційного досудового розслідування слідчому доцільно використовувати техніку високого класу, оскільки це дозволить забезпечити належну якість аудіо- чи (і) відеозапису, відсутність різного роду шумів, спотворень звуку та зображення. Аналіз технічної літератури дозволяє стверджувати про доцільність використання правоохоронними органами комп'ютерів із такими технічними характеристиками: 32- або 64-розрядні, які мають обсяг оперативної пам'яті не менше 1 Гб та обсяг жорсткого диску не менше 100 Гб. До того ж, системний блок комп'ютеру, який використовується для забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій в режимі відеоконференції, має бути обладнаний приводом DVD-RW і кількома портами USB для записування ходу і результатів слідчої (розшукової) дії на носій інформації (оптичні диски DVD-R, Flash тощо). Дисплей комп'ютера має бути рідкокристалічним, на підставі матриці стандарту IPS (In-Plane Switching), що має великий кут огляду (в такому випадку зображення не потьмяніє і не втратить своїх кольорів з якого боку та під яким кутом людина б на нього не поглянула), розміром не менше 19 дюймів. Відеокарта має забезпечувати режим виводу графіки SVGA (реалізує роздільну здатність в 800x600, 1024x768, 1240x1024 й більше пікселів), системна плата з вбудованою звуковою картою типа HD-Audio (High Definition Audio) із підтримкою восьмиканального звуку. Комп'ютер має бути обладнаний вебкамерою (вмонтованою чи окремою), яка дозволить

приймати/передавати зображення та звук високої якості. За необхідності мікрофон можна підключити окремо;

- якою має бути швидкість з'єднання з Інтернетом, щоб забезпечити належну якість зображення і звуку, мінімізувати час, необхідний для проведення слідчої дії в режимі відеоконференції, підвищити їх ефективність тощо;

- який вид програмного забезпечення можна використовувати. Такі програми можуть створюватися спеціально для проведення дистанційного досудового (судового) розслідування, або можна використати звичний для всіх Skype;

- які мережеві протоколи доступу використовувати при проведенні допиту, пред'явлення для впізнання особи чи предметів у режимі відеоконференції: загальні (наприклад, взаємодія мереж Windows і UNIX, а також зв'язок в Інтернеті забезпечується мережевим протоколом TCP / IP; для роботи служби телеконференцій Usenet використовується мережевий протокол NNTP (Network News Transfer Protocol)) чи спеціально виділену лінію для правоохоронних органів. Зазначимо, що Інтернет не є гарантованим та безпечним каналом передачі аудіо- та відео-даних. На наш погляд, правоохоронні органи необхідно забезпечити окремою лінією зв'язку, комп'ютерною технікою високого класу та спеціальним програмним забезпеченням.

Вирішення зазначених питань дозволить забезпечити інформаційну безпеку під час проведення допиту чи пред'явлення особи або предмета для впізнання в режимі відеоконференції.

Використання технічних засобів і технологій при проведенні вказаних слідчих (розшукових) дій в режимі відеоконференції повинно забезпечувати належну якість зображення і звуку. Аналіз норм КПК України, що регулюють порядок допиту чи пред'явлення особи або предмета для впізнання в режимі відеоконференції, дозволяє визначити належною такою якість зображення, яка

дозволяє однозначно ідентифікувати особу чи предмет за їх зображенням всіма учасниками процесу, а також особами, які присутні чи приймають участь у їх проведенні, та зафіксувати зображення технічними засобами з наступною можливістю ідентифікації допитуваного, впізнаючого чи впізнаваного по зображенню. Належна якість звуку – це такі його властивості, що дозволяють чітко та розбірливо розрізняти показання, особливості голосу та мовлення допитуваної, впізнаючої чи впізнаваної особи всіма учасниками процесу, а також особами, які присутні чи приймають участь у проведенні слідчої (розшукової) дії, та зафіксувати їх технічними засобами з можливістю за необхідності наступної ідентифікації допитуваного, впізнаючого чи впізнаваного за голосом. Забезпечення належної якості звуку набуває особливого значення при пред'явленні для впізнання особи за голосом, належної якості зображення – при пред'явленні для впізнання особи, у тому числі, за ходою, а також предметів. Окрім того, всі учасники відеоконференції повинні чути, бачити одне одного, мати можливість задавати питання й отримувати на них відповіді в режимі реального часу, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені КПК України.

Зауважимо, що є виключення з дотримання зазначених вимог закону. Це прийняття заходів, що унеможливають ідентифікацію зовнішності та голосу допитуваного задля забезпечення безпеки особи приймає заходи (частина 9 статті 352 КПК України [1, с. 183]).

4. *Вибір місця проведення допиту.* Місцем проведення допиту чи пред'явлення особи або предмета для впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування може бути: 1) приміщення, розташоване на території, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування, суду, або на території міста, в якому вони розташовані; 2) приміщення, розташоване поза територією юрисдикції органу досудового розслідування, суду та поза територією міста, в якому вони розташовані; 3) місце

перебування хворого свідка, потерпілого або підозрюваного, безпека якого забезпечується.

5. *Повідомлення всіх учасників допиту чи пред'явлення для впізнання* про час та місце проведення слідчої (розшукової) дії. Всі учасники допиту (особа, яку необхідно допитати в режимі відеоконференції, інші особи, які залучаються до проведення допиту) сповіщаються слідчим суддею, який електронною поштою, факсимільним або іншим засобом зв'язку надсилає їм ухвалу про проведення допиту в режимі відеоконференції. Також сповіщаються сторона захисту та сторона обвинувачення.

Повідомляючи про дату, час та місце проведення пред'явлення для впізнання слідчий, прокурор викликає учасників даної слідчої дії (особу, яка впізнає, особу, яка підлягає впізнанню, статистів, понятих, спеціаліста для фіксування впізнання технічними засобами, психолога, педагога, інших спеціалістів) шляхом вручення їм повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою.

Особливостями проведення допиту в режимі відеоконференції під час досудового розслідування є:

1. Допит здійснюється за правилами судового розгляду. Згідно частини 4 статті 232 та частини 1 статті 225 КПК України допит свідка, потерпілого здійснюється з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду, де повинна забезпечуватися змагальність сторін.

2. Присутність під час допиту розпорядника або секретаря судового засідання. Безпосередньо перед допитом особи в режимі відеоконференції судовий розпорядник або секретар судового засідання зобов'язаний такій особі вручити пам'ятку про її процесуальні права, перевірити її документи, що посвідчують особу та перебувати поряд з нею до закінчення судового розгляду. Такі процедури забезпечують дотримання прав допитуваного,

ідентифікацію особи, добровільність та адекватність показань, що виключають фізичне, психічне насильство.

3. Черговість допиту сторонами кримінального провадження. Так, свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник, якщо обвинувачений взяв захист на себе – обвинувачений (прямий допит).

Зазначимо, що під час прямого допиту заборонено задавати навідні питання. Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка, потерпілого, в ході якого можна ставити навідні запитання.

4. Керує обміном інформації слідчий суддя. Наприклад, слідчий суддя під час допиту свідка, потерпілого сторонами кримінального провадження за протестом сторони має право зняти питання, що не стосується суті кримінального провадження.

5. Можливість проведення допиту потерпілого чи свідка за відсутності сторони захисту. У ситуації, коли на момент проведення допиту жодній особі не повідомлено про підозру у цьому кримінальному провадженні, допит проводиться за відсутності сторони захисту [1, с. 120].

Пред'явлення особи та предметів для впізнання в режимі відеоконференції проводиться за правилами ст. ст. 228 та 229 КПК України. *Особливостями проведення пред'явлення для впізнання осіб та предметів в режимі відеоконференції під час досудового розслідування є:*

1. Недоцільність застосування таких видів пред'явлення особи для впізнання, за фотознімками чи матеріалами відеозапису.

2. Реалізація особою, яка впізнає предмет, можливості повернути його, роздивитись поближче, з різних боків. Така можливість може бути забезпечена за рахунок дій спеціально залученого слідчим, прокурором статиста, який на прохання впізнаючого може піднести впізнаваний предмет ближче до екрану, показати його з різних ракурсів тощо.

3. Врахування можливостей спотворення зображення, які обумовлені використанням широкоформатних моніторів, які дещо зменшують зображення у висоту та збільшують в ширину, що може негативним чином вплинути на можливість впізнання людини за зростом та статурою.

4. Необхідність учасників слідчої (розшукової) дії говорити голосно та чітко. Так, враховуючи той факт, що при пред'явленні для впізнання по один бік екрану можуть знаходитись кілька осіб, які знаходитимуться на різній відстані від мікрофону, слідчий, прокурор на початку проведення даної слідчої (розшукової) дії має попередити учасників про необхідність говорити голосно та чітко.

Загальні особливості фіксації допиту, пред'явлення для впізнання особи, предметів у режимі відеоконференції під час досудового розслідування:

1. Допит та пред'явлення для впізнання обов'язково фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису [1, с. 125].

2. Мають бути виготовлені резервні копії технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії. Згідно частини 3 статті 107 КПК України повинні бути виготовлені резервні копії носіїв інформації, які зберігаються окремо [1, с. 59]. Вважаємо за доцільне виготовляти мінімум дві резервні копії – для сторони захисту та сторони обвинувачення.

Особливості фіксації допиту в режимі відеоконференції під час досудового розслідування полягають в тому, що факт допиту відображається у журналі судового засідання. Відповідно до вимоги статті 108 КПК України допит в режимі відеоконференції під час досудового розслідування повинен бути зафіксований у журналі судового засідання.

Особливості фіксації пред'явлення для впізнання особи, предметів в режимі відеоконференції під час досудового розслідування полягають в тому, що факт проведення даної слідчої дії доцільно фіксувати у відповідному протоколі як по один бік екрану, так і по інший. Складені протоколи не будуть тотожними за змістом. Відмінності будуть в суб'єкті складання та кількості

учасників і присутніх, обсязі зафіксованої інформації тощо. В подальшому протокол, який складений на виконання доручення чи запиту про міжнародну правову допомогу, надсилається органу досудового розслідування та приєднується слідчим, прокурором до матеріалів кримінального провадження в якості необхідної складової до протоколу пред'явлення для впізнання особи, предмета.

Підсумовуючи зазначимо, що допит в режимі відеоконференції під час досудового розслідування: 1) проводиться слідчим суддею за правилами проведення допиту під час судового розгляду з дотриманням вимог про недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування; 2) допит можливий відносно потерпілих та свідків; 3) хід та результати допиту фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису та відображаються в журналі судового засідання.

Пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування: 1) проводиться слідчим, прокурором відносно живих осіб та предметів; 2) можливо пред'явити для впізнання свідку, потерпілому, підозрюваному будь-яку особу, яка знаходиться поза територією юрисдикції органу досудового розслідування та поза територією міста, в якому він розташований. Або навпаки – можливо пред'явити особі, яка знаходиться поза територією юрисдикції органу досудового розслідування та поза територією міста, в якому він розташований свідка, потерпілого, підозрюваного або предмет; 3) хід та результати пред'явлення для впізнання фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису та відображаються в протоколах відповідної слідчої дії.

Перспективою подальших досліджень є розробка тактичних прийомів типових ситуації проведення допиту та пред'явлення для впізнання осіб або предметів у режимі відеоконференції під час досудового розслідування.

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України „Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х. : Одісей, 2012. – 360 с.

2. Клементьев А.С. Телекоммуникационное обеспечение уголовного процесса [Электронный ресурс] / А.С. Клементьев. – Режим доступа : <http://do.gendocs.ru/docs/index-316055.html>

3. Желтобрюхов С.П. Допрос свидетеля (потерпевшего) путем использования систем видеоконференц-связи / С.П. Желтобрюхов // Российская юстиция. – 2011. – № 8. – С. 43–44.

4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій : навч. посіб. [О.О. Андреев, Д.Д. Заяць, В.В. Колесників та ін.] ; – за заг. ред. доцента, канд. юрид. наук Д.Д. Заяця ; МВС України, Хар. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 208 с.

5. Марченко А.Б. Використання науково-технічних засобів під час пред'явлення для впізнання // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 1 (13). – С. 77-81

6. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология : [учеб. пособие] / Виолета Емельяновна Коновалова. – Харьков: Консум, 1999. – 157 с.

7. Головецкий М.О. Тактика узнавания і впізнання під час досудового слідства: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза. – Університет внутрішніх справ МВС України. – Харків, 2002. – 195 с.

8. Чаплинский К.О. Тактика проведения отдельных следственных действий : [монография] / Константин Александрович Чаплинский. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 308 с.

9. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / [под ред. В.А. Образцова]. – М. : Юристъ, 1999. – 501 с.

10. Еникиев М.И. Следственные действия: психология, тактика, технология : [учеб. пособие] / Еникиев М.И., Образцов В.А., Эминов В.Е. –

М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 216 с.

11. Шепитько В.Ю. Проблемные лекции по криминалистике : [учеб. пособие] / Валерий Юрьевич Шепитько. – Х. : Видавнича агенція «Апостіль», 2012. – 152 с.